

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΗΓΗΤΟΥ ROBERT DE DREUX
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὁποῖα ἔχουν προκαλέσει καὶ προκαλοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, εἶναι καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας (βλ. εἰκ.). Ὁ ὑποφαινόμενος, εἰς προσφάτως ἐκδοθεῖσαν μελέτην¹, ἐχρησιμοποίησε νέα στοιχεῖα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν εἶχον διαλάθει τὴν προσοχὴν τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἄλλα δὲ δὲν εἶχον ἐκδοθῆ ἀκόμη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς των. Μεταξὺ τούτων ὑπῆρχε καὶ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Γάλλου ἱερέως Robert de Dreux, ἐμπεριεχομένη εἰς τὸ περηνγητικόν του βιβλίον, τὸ δημοσιευθὲν τὸ 1925 ὑπὸ τοῦ νεοελληνιστοῦ Η. Pernot². Ὁ R. de Dreux εἶχεν ἀκολουθήσει ὡς *aumônier* τὸν διορισθέντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρεσβευτὴν τῆς Γαλλίας de la Haye - Vantelet υἱόν, συγγενῆ του, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ λεπτὴ ἀποστολὴ νὰ ἐπιτύχη παρὰ τοῦ σουλτάνου τὴν ἀνανέωσιν τῶν διομολογήσεων (*capitulations*). Ὁ κληρικὸς οὗτος παρέμεινεν εἰς τὴν Τουρκίαν ἐπὶ τριετίαν, κυρίως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἐπιστρέφων τὸ 1669 διήλθεν ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ ἐπεσκέφθη τὰ ἀξιοθέατα μνημεῖα αὐτῆς. Τὸ χωρίον τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας, τὸν ὁποῖον ἐκ συγχύσεως, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὀνομάζει Ἅγιον Δημήτριον, δικαιοῦναι ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπολύτως τὰς γενομένας ἐπὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κωδωνοστασίου εὐστόχους παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις τοῦ Ch. Diehl, τοῦ M. Le Tourneau καὶ τοῦ H. Saladin, καθ' ὅς μόνον τὸ κατώτερον μέρος τοῦ κτίσματος εἶναι βυζαντινόν, τὸ δὲ ἄνω μέρος καταδαφίσθη ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καὶ εἰς τὴν θέσιν του ἐκτίσθη ὀκταγωνικὸς πύργος, διὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς *μιναρέ*³. Διὰ νὰ ἐρμηνεύσω τὴν — ἐκτὸς τοῦ καινοφανοῦς τούτου μιναρέ — ὑπαρξίν εἰς τὸ

¹ Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἡ χρονολόγησις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, «Byzantion», 21 (1951), σελ. 333-339.

² Robert de Dreux, Voyage en Turquie et en Grèce (1665-1669), Paris 1925.

³ Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σελ. 125-126.

ἄκρον δεξιὸν τοῦ ναοῦ καὶ ἑτέρου συνήθους τύπου μιναρέ, ἐστηρίχθην εἰς προφορικὴν τοπικὴν παράδοσιν (ἀνακοινωθεῖσαν εἰς ἐμὲ τὸ 1939 ὑπὸ τοῦ σοβαροῦ γέροντος Θεσσαλονικέως Παναγ. Καραγκουνίδου, κατοικοῦντος μετὰ τῶν γονέων του ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν συνοικίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας), καθ' ἣν ὁ συνήθης μιναρές εἶχε κτισθῆ κατά τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἢ «τελευταῖα», ὅπως ἔλεγε. Πλέον συγκεκριμένην ἀπάντησιν ἠδυναίει νὰ δώσῃ¹.

Τελευταίως ὅμως ὁ Γ. Θεοχαρίδης, ὀρμηθεὶς ἐκ τῶν ἐρευνῶν μου, ἠμφεσβήτησε τὴν ἀξίαν τῆς μαρτυρίας τοῦ R. de Dreux καὶ ἐχαρακτήρισε αὐτὴν ὡς συνονθύλευμα ἀμυδρῶν του ἀναμνήσεων ἐκ τῆς Θεσσαλονίκης, τὰς



Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τοῦ ναοῦ διακρίνεται τὸ κωδωνοστάσιον. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν ὑψοῦτο ἄλλοτε συνήθης τουρκικὸς μιναρές.

ὁποίας κατέγραψε «ἀπὸ μνήμης» τρία ἔτη μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς Γαλίαν. Συγκεκριμένως, διὰ λόγους τοὺς ὁποίους θὰ μνημονεύσωμεν κατωτέρω, νομίζει ὅτι ὁ R. de Dreux δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀλλὰ τὴν Rotonda, δηλαδὴ τὸν ὀνομαζόμενον σήμερον ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου· ἐπειδὴ ὅμως ὁ ναὸς τοῦ περιηγητικοῦ κειμένου εἶχε «μέγαν ἀριθμὸν ἀντηρίδων» καὶ βυζαντινὸν κωδωνοστάσιον μετατραπέν εἰς μιναρέν, πράγματα μὴ ὑπάρχοντα εἰς τὴν Rotonda, θεωρεῖ «λίαν πιθανόν» ὅτι ὁ

¹ Περὶ ἄλλων ἀνακοινωθεισῶν εἰς ἐμὲ προφορικῶν παραδόσεων ὑπὸ τοῦ Παναγ. Καραγκουνίδου βλ. μελέτην μου: Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, 1821, 1912-1918, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 24, 25-26, 57.

Γάλλος περιηγητής ἔκαμε σύγχυσις μεταξὺ τῆς Rotonda καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Προφ. Ἡλία, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει μικρὸν τροῦλλον ὑποστηριζόμενον ὑπὸ πολλῶν ἀντηρίδων καὶ *συνήθη* μιναρὲν, ἐκτισμένον ἐπὶ πολὺ χαμηλῆς βάσεως βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου, ὡς νομίζει.

Εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἀπόψεων τούτων προβαίνει στηριζόμενος κυρίως (ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐξωτερικῶν τεκμηρίων, τὰ ὁποῖα θὰ συζητήσωμεν κατωτέρω) ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ R. de Dreux Τούρκων περιηγητῶν Chadschi Chalfa καὶ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος μνημονεύει ὅτι εἶδεν εἰς τὸν ναὸν (τζαμί) τῆς Ἀγίας Σοφίας «μιναρὲν», ὁ δὲ δευτέρος «ὑψηλὸν μιναρὲν». Οὗτος ὁ μιναρὲς εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην του, ὁ ἴδιος ὁ μιναρὲς, ὁ ὑψούμενος κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τοῦ ναοῦ· ἐπομένως ὁ μιναρὲς τῶν δύο τούτων Τούρκων δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὸ κωδωνοστάσιον - μιναρὲν, τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὸ ἀντίστοιχον ἄκρον ἀριστερόν. Τοῦτο τὸ κτίσμα, κατὰ τὰ προεκτεθέντα, πρέπει ν' ἀναζητηθῆ εἰς τὸν Προφ. Ἡλίαν¹. Ἐπομένως ἡ διασωθεῖσα νεοελληνικὴ προφορικὴ παράδοσις περὶ τῆς μεταγενεστέρας προελεύσεως τοῦ ἄκρου δεξιοῦ μιναρὲ ἔδει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀνυπόστατον πλάσμα τῆς λαϊκῆς φαντασίας.

2. Κατόπιν τῆς δημοσιευθείσης μελέτης ἐδόθη νέα τροπὴ εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ κωδωνοστασίου - μιναρὲ, ἡ ὁποία νομίζω ὅτι ματαίως τὸ περιέπλεξεν. Οὕτως ἐπιβάλλεται νέα προσπάθεια διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας.

Ἐπειδὴ νομίζω ὅτι ὁ Ch. Diehl, ὁ M. Le Tourneau καὶ ὁ H. Saladin μὲ θαυμαστὴν δεξιότητα διέγνωσαν τὰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς τοῦ βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου καὶ σαφῶς καθώρισαν τὴν ἀποστολὴν τοῦ βυζαντινοτουρκοῦ τούτου κτίσματος ὡς μιναρὲ² ὅτι ἀκόμη ὁ R. de Dreux εἶναι ἐκ τῶν ἀξιοπίστων περιηγητῶν³ ὅτι ἡ περὶ τοῦ ἀνωτέρω κτίσματος πληροφορία δὲν ἔρχεται εἰς καμμίαν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀντιστοιχοῦς μαρτυρίας τῶν δύο Τούρκων περιηγητῶν (ἔστω καὶ ἂν διατηρῶ τὰς μεγαλυτέρας ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει πάντοτε νὰ λαμβάνεται σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, ἀκόμη καὶ ἂν ἀναφέρεται εἰς σύγχρονά του πρόσωπα ἢ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐγνώρισε), διὰ τοῦτο προβαίνω ἀμέσως κατωτέρω εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεών μου.

Ἄς εἰσέλθωμεν λοιπὸν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν προσεκτικὴν ἐξέτασιν τῶν κειμένων καὶ κατ' ἀρχὰς τῶν πορισμάτων τῶν ἐρευνῶν τοῦ Ch. Diehl, τοῦ M. Le Tourneau καὶ τοῦ H. Saladin, τῶν ὁποίων ὁ ἐπιστημονικὸς καταρτισμὸς καὶ τὸ κῦρος εἶναι γνωστά.

¹ Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ Rotonda τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἰς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ Robert de Dreux, «Ἑλληνικά», Παράρτημα: Προσφορὰ εἰς Στίλωνα Π. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 636-649.

Ὁ Diehl εἰς τὸν πρόλογον τοῦ κοινοῦ ἔργου των πλέκει τὸ ἐγκώμιον τῶν δύο συνεργατῶν του, τοῦ ἀρχιτέκτονος M. Le Tourneau, ὁ ὁποῖος νεαρὸς ἔτι ἀφιερῶθη εἰς τὴν μελέτην τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐπεσκέφθη διὰ πρώτην φορὰν αὐτὴν τὸ 1905, καθὼς καὶ τοῦ εὐφήμως γνωστοῦ ὡς εἰδήμονος τῆς ἀνατολικῆς τέχνης κατὰ τοὺς μέσους χρόνους H. Saladin, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν M. Le Tourneau μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐπισυμβάντα τὴν 17 Ἰανουαρίου 1912.

Οἱ ἀνωτέρω ἐπιστήμονες, εἰς οὐδεμίαν γραπτὴν πηγὴν στηριζόμενοι εἰμὴ μόνον εἰς τὴν μακροχρόνιον πείραν των καὶ τὴν ὀξεῖαν παρατηρητικότητά των, κατέληξαν εἰς τὰ ἑξῆς θετικὰ καὶ πειστικὰ συμπεράσματα σχετικῶς μὲ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου, συμπεράσματα πολὺ διαφορετικὰ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐξήνεγκον τόσον οἱ προγενέστεροι ὅσον καὶ οἱ μεταγενέστεροί των ἐρευνῆται :

«C'est au moment enfin de la construction du premier appentis que fut édifiiée, pour donner accès aux galeries, la tour K à gauche de la façade. Elle est accolée au mur de l'église sans être liaisonnée cependant avec le reste de l'édifice, quoique la construction en soit semblable à celle de la façade ; et elle ne date évidemment pas du même temps que le monument primitif. Elle n'est d'ailleurs byzantine que dans sa partie inférieure ; le haut a été démoli à l'époque turque pour faire place à une tour octogonale servant de minaret. Il semble que la partie supérieure de la tour byzantine fut arasée au niveau de la corniche supérieure du rez-de-chaussée...»¹

Τὰ πορίσματα ταῦτα δεικνύουν λεπτολόγον καὶ εὐσυνείδητον ἐργασίαν ἐμπείρου εἰς τοιοῦτον εἶδους ζητήματα. Πράγματι, ὅπως φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ προλόγου, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ζητήματα ἀπασχόλησαν περισσότερον τὸν H. Saladin καὶ εἰς αὐτὸν τὸν βαθὺν γνώστην τῆς ἀνατολικῆς τέχνης ὀφείλεται ἡ σύνταξις τῶν σχετικῶν μερῶν τοῦ κειμένου. Κατὰ ταῦτα, ὅπως εἶδομεν καὶ προηγουμένως, τὸ κάτω μέρος τοῦ πύργου εἶναι βυζαντινὸν καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ ὑψούμενος ὀκταγωνικὸς πύργος εἶναι τουρκικὸς. Ἐνταῦθα δέον νὰ ἐπισημάνωμεν καὶ νὰ τονίσωμεν ἰδιαίτερος ἐν σημαντικὸν στοιχεῖον τοῦ κειμένου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξέτασις παρελείφθη ὅλως διόλου : ὅτι ὁ ὀκταγωνικὸς πύργος ἐκτίσθη ἐπὶ τουρκοκρατίας, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μιναρές. Τί σημαίνει τοῦτο ; Βάσει τίνων τεκμηρίων ἐξέφρασαν τὴν γνώμην ταύτην οἱ Γάλλοι ἐπιστήμονες ; Πῶς ἐθεώρησαν τὸ περιεργον τοῦτο σύνθετον οἰκοδόμημα ὡς μιναρέν, ἐφ' ὅσον ἤδη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των εἰς τὸ ἀντίστοιχον

¹ Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, σελ. 125 - 126.

ἄκρον δεξιὸν τοῦ ναοῦ ὑψοῦτο ὑψηλὸς συνήθους τύπου μιναρές ; *Ἦτο δυνατὸν ὅπως ἐπιπολαίως νὰ ἐκφράσουν μὲ τόσην βεβαιότητα τὴν γνώμην ταύτην περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ σπανίου, ἂν ὄχι μοναδικοῦ τούτου παραδείγματος μιναρέ ; Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι θὰ ἤλεγξαν τὰς παρατηρήσεις των βάσει σχετικῆς πληροφορίας, διασωζομένης κατὰ παράδοσιν παρὰ τοῖς μουσουλμάνοις ἱερωμένοις τοῦ τζαμίου (καθ' ἣν ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς οὗτος πύργος μετετράπη εἰς μιναρὲν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν κατάσχεσιν τοῦ ναοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων χρόνους, ὡς τὸ ἀποδεικνύει ἄλλωστε καὶ ἡ ἐκ πελεκητῶν λίθων καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν πλίνθων οἰκοδομικῆ του), ἢ ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ παράδοσις αὕτη τοὺς κατέστησε προσεκτικοὺς εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ¹.

*Ἄλλ' ἐὰν πρὸς στιγμὴν δεχθῶμεν τὴν ἐσχάτως διατυπωθεῖσαν ἄποψιν, ὅτι οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη τὸ κωδωνοστάσιον ὡς μιναρές, παρὰ τὴν ρητὴν καὶ δμόφωνον περὶ τοῦ ἀντιθέτου γνώμην τῶν Γάλλων ἐπιστημόνων, τότε πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ ἐπ' αὐτοῦ τουρκικαὶ προσθήκαι καὶ ἡ χρησιμοποίησίς του ὑπὸ τῶν Τούρκων ; Αἱ ἐπισκευαὶ ἔγιναν, διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ κτίσμα «μόνον ὡς πύργος κλιμακίου, ὀδηγοῦντος εἰς τοὺς γυναικωνίτας ;». Ἄλλὰ ἤδη οἱ παλαιότεροι διακεκριμένοι ἀρχιτέκτονες καὶ ἀρχαιολόγοι, ὁ Γάλλος Charles Texier καὶ ὁ Ἄγγλος R. Popplewell Pullan, ἐπισκεφθέντες καὶ μελετήσαντες κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὸν ναὸν τῆς

¹ Οἱ περισσότεροι μελετηταὶ ἐξαπατηθέντες ἐκ τῆς ὀψείας του τὸν ἐθεώρησαν ὡς τὸ γνήσιον βυζαντινὸν κωδωνοστάσιον (Charles Texier - R. Popplewell Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, σελ. 144. Χατζηιωάννου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σελ. 77). Ἀφοῦ προσεκτικοὶ ἐρευνηταί, ὅπως οἱ ἀνωτέρω, ἐξηπατήθησαν, διατί νὰ μὴ ἔπαθε τὸ ἴδιον καὶ ὁ κατὰ τὸ 1706 ἐπισκεφθεὶς τὴν Θεσσαλονικὴν P. Lucas (*Voyage*, Amsterdam 1714, τ. 1, σελ. 204), ὁ ὁποῖος οὔτε εἰδικὸς ἐπιστήμων ἦτο οὔτε καὶ ἐπιμελὴς ἐρευνητής ; Καὶ αὐτὸς (ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι ἦσαν προσεκτικώτεροί του) δὲν ἠδυνήθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς καὶ προσθήκας εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πύργου. Ἐπειτα εἰς τὸ κτίσμα τοῦτο δὲν ὑπῆρχε «πυργίσκος μιναρὲ» ἢ «τουρκικὸς πυργίσκος μετὰ τοῦ κυπέλλου τοῦ ἐξώστου αὐτοῦ», ὅπως γράφεται (Θεοχαρίδης, ἐνθ' ἄν., σελ. 637, 638, πρβλ. καὶ σελ. 639) — διότι τοιοῦτόν τι οὐδαμῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν R. de Dreux —, ἀλλὰ ἀπλῶς «πυργίσκος». Ὡστε τὰ περὶ «ἀρχιτεκτονικὸν μέλος πολὺ διαφόρου τοῦ σώματος ἐνὸς κωδωνοστασίου καὶ ἀμέσως ἀναγνωρισίμου» οὐδαμῶς στηρίζονται. Μόνον οἱ Γάλλοι ἐπιστήμονες Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin κατώρθωσαν νὰ διαχωρίσουν ἐπακριβῶς τὰ παλαιὰ ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα τοῦ πύργου. Ὁ M. Καλλιγὰς ἐθεώρησε τὸν πύργον τουρκικὸν ἐξ ὀλοκλήρου (*Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935, σελ. 14 - 15). Τὰ δὲ προβαλλόμενα περὶ «παραθύρων» εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πύργου, ὡς ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Lucas (ἐνθ' ἄν. σελ. 205), ὑποστηρίζουν ἀπολύτως τὰς ἀπόψεις μου, διότι πρᾶγματι ταῦτα ὑφίστανται εἰσέτι εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κωδωνοστασίου - μιναρέ.

Ἁγίας Σοφίας, εἶχον διαπιστώσει ὅτι εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει κλίμαξ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς τὸν γυναικωνίτην, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἰδία κλίμαξ ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πύργου. Ἐν ὅμως ὁ πύργος ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς κλιμακοστάσιον μόνον διὰ τὴν ἀνοδὸν εἰς τὸν γυναικωνίτην, τότε διὰ ποῖον λόγον συνεχίζεται ἡ κλίμαξ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πύργου, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς κατεσκευάσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ; Ἀσφαλῶς διὰ νὰ ἐκπληρώσῃ καὶ ἓνα ἄλλον σκοπὸν.

Καὶ τώρα, πρὶν παραθέσωμεν τὸ γαλλικὸν κείμενον τοῦ ὑπὸ συζήτησιν χωρίου τοῦ R. de Dreux, προτάσσομεν ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ τρόπου τῆς συγγραφῆς τῶν ἀπομνημονευμάτων του καὶ τῆς ἀξιοπιστίας των. Ὁ μετριόφρων κληρικὸς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἐξήσκει τόσῃν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ πνεύματός του καὶ τὸ ὁποῖον τὸν παρεκίνησε νὰ περιγράψῃ μετὰ τριετίαν πρὸς χάριν του τὸ ταξιδιὸν του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, λέγει βεβαίως ὅτι τὰ ἔξεχασε ὅλα ὅτι «*μολαταῦτα θὰ περιγράψῃ μόνον τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐνθυμηθῆ*» καὶ ὅτι θὰ ἐπιχειρήσῃ τοῦτο μὲ μεγάλην ἀπλότητα, χωρὶς νὰ τηρήσῃ οὔτε κανόνα οὔτε μέθοδον¹. Ὁ ἔχων ὅμως κάποιαν οἰκείωσιν μὲ τὰ περιηγητικὰ κείμενα γνωρίζει καλῶς, ὅτι ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ληφθοῦν ἀπολύτως κατὰ λέξιν ὅτι οἱ περιηγηταὶ κατὰ κανόνα κατέγραφον μακρὰς ἢ συντόμους σημειώσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ταξιδίου των, τὰς ὁποίας ἀργότερον ἐπεξεργάζοντο. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ R. de Dreux ἐξάγει τις τὸ συμπέρασμα, ὅτι πράγματι οὗτος ἐλάμβανε σημειώσεις (ὅπως προχείρως τὸ ἀποδεικνύουν τὰ δύσκολα ἕξνα ὀνόματα ἰδίως τῶν ἀσημάντων σταθμῶν τοῦ ταξιδίου του, τὰ ἄλλα γεωγραφικὰ ὀνόματα, τὰ ὀνόματα προσώπων, ἢ ἀντιγραφὴ λατινικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν² κλπ.) καὶ ὅτι αἱ σημειώσεις του ἦσαν σύντομοι. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ δειλία, τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται ὁ σεμνὸς κληρικὸς μετὰ τριετίαν, ὅταν καλεῖται νὰ περιγράψῃ τὸ ταξιδιὸν του, καὶ ἡ δὴλωσις του ὅτι θὰ περιορισθῆ εἰς ἀπλοϊκὴν ἐξιστόρησιν αὐτοῦ. Ὅτι ἐπεχείρησε τοῦτο βοηθούμενος ὑπὸ τῶν συντόμων σημειώσεών του, τὸ δέχεται καὶ ὁ μελετητὴς καὶ ἐκδότης τοῦ κειμένου H. Pernot³. Ἐπομένως ὁ R. de Dreux δὲν ἔγραψεν «ἀπὸ μνήμης», ὅπως νομίζεται.

Ὁ προσεκτικῶς ἀναγινώσκων τὸ περιηγητικὸν κείμενον συμπεραίνει ἀκόμη, ὅτι ὁ R. de Dreux δὲν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν εὐφραντάστων καὶ μυθολόγων, ἀλλὰ ὅτι εἶναι νέος μὲ ζωηρὸν καὶ φιλομαθῆ νοῦν (μέχρι τοῦ σημείου μάλιστα νὰ ἐκτίθεται εἰς προφανεῖς κινδύνους διὰ τὴν ζωὴν

¹ R. de Dreux, Voyage, σελ. 1-2.

² Βλ. αὐτόθι λατινικὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς εἰς τὰς σελίδας 91 καὶ 102.

³ Βλ. αὐτόθι σελ. IX τοῦ προλόγου : «... il recueillit ses souvenirs, en s'aidant vraisemblablement de quelques notes, et il les redigea très naïvement».

του) καὶ εἰλικρινῆς ἀφηγητή. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου Η. Pernot γράφει σχετικῶς ὅτι, ἂν συγχωρήσῃ τις εἰς τὸν ἱερέα τὰς ἀναποφεύκτους — ὀλίγας ἄλλωστε — θρησκευτικὰς παρεκβάσεις καὶ μερικὰ σφάλματα, ὀφειλόμενα εἰς ἀκουστικὰ καὶ γεωγραφικὰ λάθη — ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ ὀφείλονται ἀσφαλῶς εἰς σφάλματα τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ χειρογράφου —, θὰ εὔρη πλῆθος ἄλλων εἰδήσεων «plus précis»¹.

Τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ R. de Dreux τὴν διαπιστώνομεν καὶ εἰς τὸ χωρίον, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸ ὁποῖον παραθέτομεν ἀκέραιον διὰ τὴν προσεκτικωτέραν ἐξέτασιν αὐτοῦ: «Nous allâmes de là voir une ancienne église de Saint Dimitre, qui sert maintenant de mosquée, et nous admirâmes tous la structure de ce grand édifice qui consiste en un dôme si grand et si spacieux que, pour le soutenir, il a fallu donner à ses murs plus de vingt pieds d'épaisseur, quoiqu'il soit soutenu au dehors par un grand nombre d'arbutants: les Turcs ont conservé le clocher de cette église pour servir de minaret, s'étant contentés de faire au haut une petite tourelle d'où ils appellent à la prière, et parce qu'elle est beaucoup élevée, nous voulûmes y monter, pour mieux découvrir toute la ville avec ses dehors»².

Ἡ ἔκκληξις μου ἦτο μεγάλη, ὅταν εἰς τὰς γραμμὰς ταύτας, εἰς τὰς ὁποίας ἐκ συγχύσεως ἀναφέρεται ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας ὡς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου³, εἶδον νὰ δικαιώνωνται τόσον πασιφανῶς αἱ ὀξεῖαι καὶ λεπτολόγοι παρατηρήσεις τῶν Γάλλων ἐπιστημόνων Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin.

Ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἐξετάσεως τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος πείθεται τις ἀπολύτως, ὅτι ὁ R. de Dreux εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ὅτι εἶναι ἀκριβῆς εἰς τὴν περιγραφὴν του: θαναμαστὴ πραγματικὰ εἶναι ἡ σύνθεσις τοῦ κτιρίου, μέγας καὶ εὐρύχωρος ὁ θόλος, ὁ ὁποῖος ἐπικαθίηται ἐπὶ παχέων τοίχων ἕξωθεν ὑποστηρίζεται ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντηρίδων. Πλησίον του εὐρίσκεται τὸ εἰς μιναρὲν μετατραπὲν κωδωνοστάσιον διὰ προσθήκης μικροῦ πυργίσκου (οὐχὶ μικροῦ πυργίσκου μιναρῆ),

¹ Βλ. αὐτόθι, σελ. X. Διὰ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ χειρογράφου βλ. σελ. XI, ὅπου ἡ γνώμη τοῦ ἐκδότου: «La personne qui l'a écrit a fait preuve d'une intelligence au-dessous de la moyenne».

² Αὐτόθι, σελ. 100.

³ Ἴσως διότι εἰς τὰς σημειώσεις του ἐξ ὅλων τῶν ὀνομάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων ἐσημείωσεν ἅπλως μόνον τῶν δύο κυριωτέρων Ἁγίων τῆς πόλεως, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας.

⁴ Τὴν γενομένην μετατροπὴν τοῦ βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου εἰς μιναρὲν ἀσφαλῶς δὲν θὰ τὴν διέγνωσε μόνος του ὁ R. de Dreux (διότι τὸ πρῶγμα ἀπαιτεῖ

εὗρισκομένου πολὺ ὑψηλὰ (beaucoup élevée), εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ κτίσματος, ὅπως δύναται οἰοσθήποτε παρατηρητῆς καὶ σήμερον ἀκόμη νὰ τὸ διαπιστώσῃ.

Ὅπως βλέπομεν, ἡ εἰκὼν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι ἐνιαία καὶ ἀκριβῆς εἰς τὸ σύνολον καὶ τὰ μέρη της. Ἡ εἰκὼν ἐνετυπώθη ζωηρῶς εἰς τὴν μνήμην τοῦ νεαροῦ ἱερέως, διότι συνεδέθη καὶ μὲ ἐν ἐπεισόδιον: αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι τῆς συνοδείας τοῦ πρεσβευτοῦ ἠθέλησαν νὰ ἀνέλθουν εἰς τὸν πυργίσκον τοῦ κωδωνοστασίου - μιναρῆ, διὰ νὰ χαροῦν τὸ θέαμα τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων καὶ ὁ ἱμάμης τοὺς εἶχεν ἤδη ἀνοίξει τὴν θύραν, ἀλλὰ ἠναντιώθη μωρὸς γέρον Τούρκος λέγων, ὅτι ἐκ τοῦ ὕψους ἐκείνου θὰ ἠδύναντο νὰ ἴδουν τὰς ἐντὸς τῶν κήπων ἢ τῶν στοῶν εὗρισκομένης γυναίκας¹.

Διατὶ λοιπὸν νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὴν ἀνωτέρω περιγραφὴν τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸν ἔτι πλησίον του ὑψούμενον πύργον του; Πράγματι εἶναι ἀκατανόητον νὰ βλέπωμεν εἰς τὴν καθαρὰν ταύτην εἰκόνα ἕνα τραγέλαφον, ν' ἀποκλείωμεν δηλαδὴ τὸν σημερινὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ κωδωνοστάσιόν του, πρὸς τὰ ὁποῖα ἀμέσως καὶ ἐκ προσεκτικῆς μελέτης ἀποκλίνομεν, νὰ παραδεχώμεθα ἔπειτα ὅτι τὸ ἐπισκευασθὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων κωδωνοστάσιον, τὸ ὁποῖον διασφῆζεται μέχρι σήμερον, εἶναι ἀπλοῦν κλιμακοστάσιον καὶ δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὡς μιναρῆς, καὶ ν' ἀναζητῶμεν εἰς τὴν Rotonda τὰ στοιχεῖα τῆς περιγραφῆς τοῦ R. de Dreux καί, ἐπειδὴ δὲν τὰ ἀνευρίσκομεν ὅλα, νὰ ζητῶμεν τὰ ὑπόλοιπα εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προφ. Ἡλία, μολονότι εἰς τοὺς δύο τελευταίους τούτους ναοὺς δὲν μαρτυρεῖται, ὅτι ὑφίστατο κωδωνοστάσιον μετατραπὲν κατὰ τὸ ἄνω μέρος εἰς μιναρῆν, ἀλλὰ συνήθης τουρκικὸς μιναρῆς.

3. Μένει τώρα νὰ ἐξετάσωμεν τὰς συγχρόνους τουρκικὰς πηγὰς, τὰ κείμενα τοῦ Mustafa Ben Abdalla Chadschi Chalfa καὶ τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, οἱ ὁποῖοι δῆθεν ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ R. de Dreux. Ὁ πρῶτος γράφει ὅτι ὁ Ἰμπραῖμ πασᾶς, τὸν ὁποῖον ἐν προηγουμένῃ μου μελέτῃ ἐταύτισα πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς Θεσσαλονίκης Ρατκούμπ Ἰμπραῖμ

ὀφθαλμὸν ἐμπείρου εἰδικοῦ), ἀλλὰ θὰ ἤκουσε τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴν παρὰ τοῦ ἱμάμη. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἀκριβῶς τί τοῦ εἶπε ὁ ἱμάμης καὶ ἂν τὰ συνεκράτησεν ὅλα ὁ R. de Dreux. Δι' αὐτὸ — ἂν ληφθῆ ἀκόμη ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ἔλλειψις τοῦ ἐνδιαφέροντός του διὰ τὴν σχολαστικὴν ἐξακριβώσιν ὅλων τῶν ἐπισκευῶν καὶ ἡ πάροδος τριετίας — ἀναφέρει μόνον τὸν πυργίσκον παραλείπων τὸν πολυγωνικὸν πύργον.

¹ Ἄν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὰς χαμηλὰς οἰκοδομὰς τῆς τουρκοκρατίας, καθὼς καὶ τὸ χαμηλὸν ἐπίπεδον τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, θὰ ἐνόησεν ὅτι ἐκ τοῦ πύργου θὰ ἦτο δυνατόν οἱ ξένοι νὰ ἔχουν πανοραματικὴν ἀποψιν τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων, ἐνῶ ἡ δυνατότης των νὰ κατασκοπεύσουν τὰς γυναίκας τῶν Τούρκων, ἂν ἤθελον, ἦτο μεγαλύτερα παρὰ ἐξ ἐνὸς ὑψηλοῦ μιναρῆ.

πασᾶν¹, ἔκτισε τὸν μιναρὲν τῆς Ἁγίας Σοφίας (τὸ 1585)². Σχετικῶς ὁ Γ. Θεοχαρίδης διερωτᾶται : «Εἶναι πιθανὸν ὅμως ὁ μιναρὲς, τὸν ὁποῖον ἔκτισεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὁ Ρατκοῦμπ Ἰμπραῖμ πασᾶς τὸ 1585 νὰ εἶναι ὁ ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ ναοῦ μικρὸς πυργίσκος τοῦ R. de Dreux ;» Καὶ ἀπαντᾷ : «Ὁ πυργίσκος οὗτος, καὶ ἐὰν ὑπῆρχεν ἀκόμη, δὲν ἦτο ἔργον σημαντικὸν καὶ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ ἀπεδίδετο ἐν ἰδιαιτέρῳ μνεῖα ὑπὸ τοῦ ὀλιγολόγου Chadschi Chalfa εἰς ἓνα πασᾶν ὡς ἀξιολόγόν τι ἐπίτευγμα»³.

Ὅπως ὅμως διαπιστώνει καὶ ὁ σημερινὸς παρατηρητής, δὲν εἶναι μόνον ὁ πυργίσκος, ὁ ὁποῖος προσετέθη, ἀλλὰ — ἐὰν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴν παρουσίαν τῶν δευκορῦφων τουρκικῶν τόξων, τὴν ὁποίαν ἐπισημαίνουν καὶ ὁ Diehl, Le Tourneau, Saladin — προστίθενται ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ κάτω μέρους τοῦ κωδωνοστασίου αἱ σχετικαὶ διαρρυθμίσεις διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς βάσεως τοῦ ὀκταγωνικοῦ πύργου, ὁ ὀκταγωνικὸς πύργος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὁ πυργίσκος. Ἐὰν δὲ ἐπ' αὐτοῦ φαντασθῶμεν καὶ τὸν σχετικὸν κῶνον τοῦ μιναρέ, τότε ὁ πύργος οὗτος αἰρεται ἔτι περισσότερον εἰς ὕψος, ἐξαφανίζεται ἀπολύτως ἢ ἐντύπωσις τοῦ κάτω βυζαντινοῦ μέρους καὶ κυριαρχεῖ τόσον ἢ ἐπιβολὴ τοῦ μοναδικοῦ τούτου εἰς τὸ εἶδος τοῦ μιναρέ, ὥστε νὰ μνημονεύεται ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ Chadschi Chalfa. Ἄλλωστε τόσον πολὺ ὠχριοῦν τὰ δυσδιάκριτα βυζαντινὰ στοιχεῖα τοῦ κάτω μέρους, ὥστε ὄχι μόνον ὁ Chadschi Chalfa, ἀλλὰ καὶ ἔμπειρος ἐρευνητής, ὡς ὁ Μαρίνος Καλλιγᾶς, νὰ θεωρήσῃ ὀλόκληρον τὸ κτίσμα ὡς τουρκικόν⁴.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, τὸν ὁποῖον δὲν ἠθέλησα ἕως τώρα νὰ χρησιμοποιήσω, ἐπειδὴ εἶχον πολλὰς ἀμφιβολίας διὰ τὴν ἀξιοπιστίαν του, ἔστω καὶ ὅταν ὀμιλῇ περὶ συγχρόνων του μνημείων, καὶ ἐπειδὴ ἐνόμιζον ὅτι τὰ προσαγόμενα στοιχεῖα μου ἦσαν ἀρκετὰ διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῶν ἀπόψεών μου. Ἄς ἴδωμεν ἐν τῇ πράξει, πόσον ἐπικίνδυνος εἶναι ἡ χρῆσις του εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις, ἀληθινὸ δίκικοπο μαχαίρι. Γράφει λοιπὸν ὁ ὑπερβολικὸς καὶ μεγαλορρημὸν Ἐβλιᾶ : «Καὶ ὁ εἰς ὕψηλὸς μιναρὲς του (τοῦ τζαμίου τῆς Ἁγίας Σοφίας) εἶναι μοναδικὸν ὑπόδειγμα.» Ἡ προσοχὴ μας βεβαίως δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὸ ἐπίθετον «ὑψηλός», ἀχρουν δι' ἄνθρωπον ὑπερβολικόν, ὡς ὁ Ἐβλιᾶ, καὶ γράφοντα μετὰ πάροδον χρόνου πολλοῦ, ἀλλὰ νὰ ἐκταθῇ εἰς ὅλην τὴν πρότασιν, διὰ νὰ ἔχωμεν τὸ ὀλοκληρωμένον νόημα. Τί θέλει λοιπὸν νὰ δηλώσῃ ὁ Ἐβλιᾶ

¹ Βακαλοπούλου, Ἡ χρονολόγησις κλπ., «Byzantion», 21 (1951), σελ. 338 - 339.

² Mustafa Ben Abdalla Chadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, aus dem türkischen übersetzt von Joseph von Hammer, Wien 1812, σελ. 77.

³ Θεοχαρίδου, ἔνθ' ἀν., σελ. 638.

⁴ Kalliga, Die Hagia Sophia von Thessalonike, σελ. 14 - 15.

Τσελεμπῆ μετὰ τὴν ἔκφρασιν : « εἶναι μοναδικὸν ὑπόδειγμα » ; Ἐννοεῖ : μοναδικὸν ὑπόδειγμα ὑψηλοῦ μιναρῆ ἢ ἀπλῶς μοναδικὸν ὑπόδειγμα μιναρῆ ; Τὸ πρῶτον βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ, διότι τὸ ὕψος του δὲν ἦτο ἀπολύτως μοναδικόν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης, διότι ἀμέσως ὀλίγον κατωτέρω, ὁμιλῶν διὰ τὸν μιναρὲν ἄλλου τζαμίου, γράφει : « Ἐχει ἓνα περίκομφον ὑψηλὸν μιναρὲν, ὅμοιος τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν πόλιν ταύτην »¹. Ἄρα εὐσταθεῖ ἡ δευτέρα ἄποψις, ὅτι τὸ κτίσμα ἦτο μοναδικὸν ὑπόδειγμα μιναρῆ, ὅπως καὶ πράγματι εἶναι. Ἐπομένως στηρίζει τὰς ἀπόψεις μου. Ἐπειτα ἡ ἔκφρασις « μοναδικὸν ὑπόδειγμα » δὲν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Ἑβλιᾶ Τσελεμπῆ προκειμένου περὶ ἄλλων ἐπίσης ὑψηλῶν μιναρῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄρα ἀνταποκρίνεται εἰς πραγματικὰ αἰσθήματα θαυμασμοῦ, τὰ ὁποῖα ἐδοκίμασεν οὗτος ἐκ τῆς θέας τοῦ περιέργου καὶ ἀληθῶς μοναδικοῦ ὑποδείγματος τούτου μιναρῆ, ὁ ὁποῖος ὑψοῦται εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Μολοντί τὸ κείμενον τοῦ Ἑβλιᾶ Τσελεμπῆ λογικῶς ἐξεταζόμενον ἐνισχύει τὰς ἀπόψεις μου, δὲν ἠθέλησα οὔτε καὶ θέλω νὰ τὸν χρησιμοποιήσω πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, διότι, ὅπως ἐτόνισα, δὲν δύναται τις νὰ ἔχη ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἀξιοπιστίαν του. Διατί λοιπὸν νὰ προβάλλωμεν ἀντιρροήσεις εἰς τὴν σαφῆ, κατὰ τὸ πλεῖστον τουλάχιστον, μαρτυρίαν τοῦ θετικοῦ καὶ ἀξιοπίστου ἀφηγητοῦ R. de Dreux, στηριζόμενοι εἰς τὴν ἐξημερίαν ὀρισμένης μόνον λέξεως καὶ ὄχι ὁλοκλήρου προτάσεως τοῦ εὐφαντάστου καὶ μυθολόγου Ἑβλιᾶ Τσελεμπῆ ; Εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ σύγκρισις μεταξὺ τῶν δύο τούτων περιηγητῶν ; Τὴν ἀπάντησιν ἄς τὴν δώσῃ μόνος του ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφῶς ἔχει δειχθῆ, νομίζω, ὅτι ὡς πρῶτος μιναρῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐχρησιμοποιήθη ὁ βυζαντινὸς πύργος τοῦ κωδωνοστασίου διὰ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ ἄνω μέρους καὶ τῆς οἰκοδομήσεως εἰς εἰς τὴν θέσιν του πολυγωνικοῦ πύργου, τοῦ πυργίσκου ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ τῆς συνήθους κωνικῆς στέγης. Λιὰ τοῦ ὡς ἄνω τρόπου ὁ ἀνιδρῦσας τὸν μιναρὲν Ἰμπραῖμ πασᾶς ἔσπευσε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ἐπειγούσας ἀνάγκας τῶν μουσουλμάνων πιστῶν. Αὐτὸν τὸν περιέργου μιναρὲν εἶδον ὁ R. de Dreux, ὁ Chadschi Chalfa καὶ ὁ Ἑβλιᾶ Τσελεμπῆ. Παράδειγμα ἀκεραίου κωδωνοστασίου μετατραπέντος εἰς μιναρὲν διὰ τὰς ἰδίας ἀνάγκας ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας Τραπεζοῦντος, ὁ ὁποῖος κατεσχέθη ὑπὸ τῶν Τούρκων πιθανὸν τὸ 1665².

¹ Ν. Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιᾶ Τσελεμπῆ, « Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν », 16 (1940), σελ. 340.

² Βλ. Σάββα Ἰωαννίδου, Ἱστορία καὶ στατιστικὴ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας, ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς γλώσσης, Κων-

Ἐπιπέδων τοῦ εἰς μιναρὲν μετατραπέντος κτίσματος πύργου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης εἶχεν ὑπ' ὄψιν του παλαιότερον ὑπόδειγμα ἢ ἐπρωτοτύπησεν ; Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τούτου ἀνήκει εἰς τοὺς εἰδικοὺς τῆς τέχνης.

Ὁ ἄλλος δὲ συνήθης μιναρὲς τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ ὁποῖος ὑψοῦται εἰς τὸ ἀντίστοιχον ἄκρον δεξιὸν τοῦ ναοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη κτισθῆ πρὸ τοῦ 1669· εἶναι μεταγενέστερος καὶ δὲν γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ τίποτε τὸ συγκεκριμένον. Ὁ Diehl, Le Tourneau, Saladin, οἱ ὁποῖοι προσδιώρισαν τὴν παλαιὰν ἀποστολὴν τοῦ πύργου τῆς Ἁγίας Σοφίας, δὲν ἀναφέρουν πότε ιδρύθη ὁ συνήθης τύπος μιναρῆς, ἴσως διότι δὲν ἐνδιεφέρθησαν νὰ ἐξακριβώσουν τοῦτο, ὡς μὴ ἀφορῶν εἰς τὴν μελέτην των. Τὸ ὅτι ὁ μιναρὲς οὗτος ἴστατο καὶ πρὸ τοῦ 1890 δὲν σημαίνει ὅτι ἴστατο καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Chadschi Chalfa. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀκριβοῦς ἔτους τῆς ἀνεγέρσεώς του θὰ τὸ λύσῃ μόνον ἡ πληροφορία νέας γραπτῆς πηγῆς.

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

σταντινούπολις 1870, σελ. 195, 234. Εἰκόνα τοῦ κωδωνοστασίου - μιναρῆ τούτου, βλ. εἰς Δ. Η. Οἰκονομίδου, Ὁ Πόντος καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἐν αὐτῷ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1920, σελ. 38, φωτογραφία 4η.